

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԵՐԵՆԻ ԵՎ
ԳԵՐՄԱՆԵՐԵՆԻ ԵՆԹԱԿԱՅԱԿԱՆ ՈՒ ՀԱՐԱԿԱՏԱՐ
ԴԵՐԲԱՅՆԵՐԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ*

ԱՐԾՎԻԿ ՍՈՒՎԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ քերականական տիպաբանություն, Հայերեն և գերմաներեն, ենթակայական ու Հարակատար դերբայներ, միաժամանակություն, նախաժամանակություն, ներգործական-կրավորական սեռ, գրական արևելահայերեն, արևմտահայերեն, Հարակատար+եմ/էի կառույց, պարագայական գործառնություններ:

Նախաբան

Բայը հայերենում, գերմաներենում և հնդեվրոպական այլ լեզուներում դրսևորվում է անդեմ կամ դերբայական, դիմավոր կամ եղանակային ձևերով: Օ. Մոսկալսկայան գրում է, որ դերբայները, ծագումով լինելով բայական ածականներ, հնդեվրոպական լեզուների զարգացման ընթացքում աստիճանաբար ներառվել են բայի ձևերի համակարգում՝ միաժամանակ պահպանելով ածականին բնորոշ որոշ հատկանիշներ: Գերմաներենի դերբայները, լեզվի առաջին գրավոր հուշարձաններում, ինչպես նաև լեզվի պատմության հետագա բոլոր փուլերում, ընդգրկված են բայի համակարգում¹: Լ. Եգեկյանը գրում է, որ հայերենի դերբայները հայ քերականագիտության մեջ՝ հատկապես Մ. Աբեղյանի ուսումնասիրություններում, երկար ժամանակ դուրս էին մնացել բայի համակարգից: Աբեղյանը բայ էր համարում միայն բայի դիմավոր (եղանակային) ձևերը, որոնք արտահայտում են ստորոգում և նախադասության մեջ հանդես են գալիս ստորոգյալի շարահյուսական պաշտոնով: Դերբայները, ունենալով ոչ միանման ձևաբանական ու շարահյուսական հատկանիշներ, կիրառություններ և արտահայտած իմաստներ, տեղաբաշխվում են տարբեր խոսքի մասերի մեջ: Հետագայում վերանայվում են դերբայների դասակարգման սկզբունքները՝ հաշվի առնելով բայի խոսքիմաստային հիմնական հատկանիշները, որոնք յուրահատուկ են նաև բայի անդամ ձևերին, և դերբայները ներառվում են բայ խոսքի մասի համակարգում²:

Այսպիսով, ժամանակակից քերականագիտության մեջ բայեր են համարվում նաև հատկանիշ արտահայտող ձևերը: Այդ ձևերում առկա է գործողության, ընթացքի գաղափարը, որը քերականական արտահայտություն է ստանում բայասեռի խնդրառությունը, ինչպես՝ աշխատանք կատարող // կատարած մարդ, նամակ գրող // գրած ուսանող, գիրք կարդացող // կարդա-

* Ներկայացվել է 25. XI. 2021 թ., գրախոսվել է 16. XII. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 21. I. 2022 թ.:

¹ Տե՛ս Москальская. 1956, 338.

² Տե՛ս Ե գ ե կ յ ա ն. 2005, 276:

ցած աղջիկ: Այս ներգործական բայերի կրավորական ձևերը քերականական հատկանիշներով նշանակում են, որ կատարող-կատարվող, կատարած-կատարված ձևերը ներառվում են բայական համակարգում: Գրող-գրած բառ-ձևերը ենթակայական-հարակատար դերբայներ են և համապատասխանում են գերմաներենի Partizip I (ենթակայական) և Partizip II (հարակատար) ձևերին՝ գրող ուսանող – der schreibende Student, գրված նամակ – der geschriebene Brief.

Դերբայների կազմում հիմնական, սկզբնական դիրք ունի անորոշ դերբայը: Է. Աղայանը գրում է, որ անորոշ դերբայը, հարտահայտելով առարկայի վիճակ, գործողության կերպ, պարզապես անվանում է գործողությունը, ինչպես գոյականների ուղղական հոլովը: Այսինքն՝ անորոշ դերբայը հանդես է գալիս որպես գործողության բացարձակ անվանում, բայաձևերի ելակետային ձև, անկախ բառ, նաև հիմույթ³:

Հայերենում և գերմաներենում մյուս բոլոր դերբայների կազմության համար ելակետ է ընդունվում անորոշ դերբայը (Infinitiv), որը նախադասության մեջ կարող է ունենալ ինչպես դիմավոր, այնպես էլ անդեմ գործածություն: Գ. Զահուկյանը գրում է. «Անորոշը սովորաբար դիտվում է որպես բայի դիմա-եղանակային ձևերի համար ելակետային ձև»⁴: Հայերենում ժամանակային ձևերը կազմվում են անորոշ դերբայի հիման վրա կազմվող ձևաբայերով (անկատար, վաղակատար, ապակատար, ժխտման), իսկ գերմաներենում բայի և՛ ներկայի, և՛ անցյալի խոնարհման ձևերի հիմքը միայն Infinitiv-ն է: Գերմաներենում բայի երեք անդեմ հիմնական ձևերից (Infinitiv, Präteritum, Partizip II), ինչպես նշեցինք, առաջինը Infinitiv-ն է, որի հիման վրա կազմվում են Partizip I-ը (ենթակայական դերբայ) և Partizip II-ը (հարակատար դերբայ): Օ. Մոսկալսկայան գրում է, որ հրեղ-ում Partizip-ների երկու ձևերն էլ լայն կիրառություն են ունեցել: Դրանք գործածվել են կա՛մ որպես ստորոգյալի բաղադրիչ, կա՛մ էլ՝ որպես որոշիչ ու պարագա⁵:

Ժամանակակից հայերենի և գերմաներենի ենթակայական դերբայի կառուցվածքը և կիրառական գործառնությունների տիպաբանությունը

Partizip I-ի վերաբերյալ իշխում է բայի ներկայի հիմքին ավելացվող - (e)nd ածանցով կազմությունը: Սակայն ըստ Ե. Շենդելսի՝ Partizip I-ը կազմվում է Infinitiv-ին կցելով -d ածանցը⁶: Partizip I stehend, schreibend / stehend, schreibend, der schreibende Student (գրող ուսանող) կապակցություն մեջ Partizip I-ի բայական իմաստում առավել հական են սեռը և կերպը. այն արտահայտում է ներգործական իմաստ և կատարվող գործողության տևողություն, ընթացք: Նախադասության մեջ ժամանակը բացահայտվում է

³ Տե՛ս Աղայան. 1967, 347:

⁴ Զահուկյան. 1975, 48:

⁵ Տե՛ս Москальская. 1956, 117.

⁶ Шендельс. 1988, 110.

ստորոգյալով, որին առնչվում է Partizip I-ը: *Օրինակ՝ Die Feuerwehrleute erloschen das **endflammende** Feuer. Հրշեջները հանգցնում էին բորբոք-վող կրակը:* Infinitiv I-ի (endflammen) Partizip I-ով (endflammend) արտահայտվում է անկատար ընթացքի մեջ գործողություն, իսկ Infinitiv II-ի (անցյալի անորոշ) Partizip I-ով գործողությունն արտահայտվում է ավարտուն վիճակի, կատարյալ արդյունքի մեջ: Partizip I-ով ներկայացվող ժամանակները, կազմվածքային պայմանավորված, կարող են արտահայտվել երկու ձևով: Infinitiv I-ի (ներկայի անորոշ) հիման վրա կազմվող Partizip I-ով արտահայտվում է միաժամանակություն ինչպես, օրինակ, *Der Reisende, dies sagend*, setzte seinen Weg fort. *Ճանապարհորդը, այդ ասելով, շարունակեց իր ճանապարհը:*

Infinitiv II-ի (անցյալի անորոշի) հիման վրա կազմված Partizip I-ով արտահայտվում է տարածամասնակություն, այն է՝ նախաժամանակություն: *Der Reisende, dies gesagt habend*, setzte seinen Weg fort. *Ճանապարհորդը, այդ ասած լինելով, շարունակեց իր ճանապարհը:* *Ճանապարհորդի խոսքը նախորդում է նրա գնալու գործողությանը:* Partizip I-ը (ենթակայական դերբայը) նախադասության մեջ, որպես ածական հանդես գալով, կատարում է որոշչի և ստորոգելիական վերադրի գործառնություն, իսկ մակերայական գործածությամբ՝ ձևի պարագայի: *Er gehörte dem Leben, dem kommenden, neuen und besseren, dem zu **erkämpfenden** Leben. Նա պատկանում էր եկող, նոր և ավելի լավ, պայքարով ձեռք բերվող (նվաճվող) կյանքին:* Jetzt lebten sie nur noch für ihr häusliches Glück und genoßen die Vorfreude auf das zu **erwartende** Kind. *Այժմ նրանք ապրում էին դեռևս միայն իրենց ընտանեկան երջանկության համար և վայելում էին սպասվող երեխայի մոտալուտ ուրախությունը:*

Der kalte Wind in ersten Tage des März ist **schneidend**. *Մարտի առաջին օրերի սառը քամին կտրող է: Schneidend* kalt sind die Tage des März. *Մարտի առաջին օրերը կտրող ցուրտ են:* Verlegen und **stockend** erzählte er von seiner Reise. *Շփոթված ու կմկմալով՝ նա պատմում էր իր ճանապարհորդության մասին: Իսկ ձյունոտ ուղին խաբող էր ու նենգ (Ե. Չարենց)*⁷: Aber der beschneite Weg war **betrügend** und tückisch. *Ճանապարհին որոշ դժվարություններ հաղթահարելով՝ ուշ երեկոյան վերադարձանք գյուղ:* Unterwegs einige Schwierigkeiten **überwindend**, kehrten wir spät abends ins Dorf zurück.

Գերմաներենից հայերեն և հայերենից գերմաներեն թարգմանված օրինակներում արտահայտվում են Partizip I-ի և ենթակայական դերբայի որոշչային, ստորոգելիական վերադրի, պարագայական կիրառությունները և ընդհանրությունները: Ենթակայական դերբայը զուգադրվող լեզուներում նաև գոյականացվում է ու կատարում գոյականին բնորոշ գործառնություն՝ reisend – ճանապարհորդող, der Reisende – ճանապարհորդողը, leidend – տառապող, die Leidende – տառապողը:

⁷ Չ ա ր Ե և ց. 1983, 117:

Partizip I-ն ածականական կամ մակբայական իմաստով գործածվելիս հայերեն հիմնականում թարգմանվում է ենթակայական դերբայի և անորոշի գործիականի ձևով, երբեմն նաև այլ ձևերով՝ Der Junge spricht mit **singendem** Ton. Տղան խոսում է երգեցիկ տոնով: Diese Krankheit (Covid – 19) ist **ansteckend** und sogar **todbringend**. Այդ հիվանդությունը (թագավարակ – 19) վարակիչ է և նույնիսկ մահաբեր (մահ բերող): Մ. Աբեղյանը գրում է, որ ենթակայական դերբայի իմաստն արտահայտվում է նաև -իչ ածանցով կազմված բայական ածականներով, օրինակ՝ առաքիչ, վարակիչ⁸: Der junge sieht es **fragend** an. Տղան հարցական նայում է նրան: Das ist ja ganz **entzückend**. Բայց դա միանգամայն հիասթափ է:

Partizip I-ը գերմաներենում կարող է գործածվել թեքվող և կրճատ՝ չթեքվող ձևերով: Ածականաբար՝ որպես որոշիչ կիրառելիս այն համաձայնեցվում է որոշյալին թվով, սեռով, հոլովով և համապատասխանում է հայերենի ենթակայական դերբային: Գերմաներենում որոշիչ-որոշյալի նման համաձայնությունը պայմանավորված է գոյականի ու ածականի քերականական առանձնահատկություններով: Ժամանակակից գրական արևելահայերենում գոյականը չունի քերականական սեռ և ածականը՝ բուն ածականական հոլովում: Այսինքն՝ նման համաձայնություն հայերենում չի կարող լինել. հայերենում որոշիչ-որոշյալ կապակցության համաձայնությունը իմաստային է (առդրական): Ein Fuhrwerk rasselte ihm entgegen, auf dem lauter **schwatzende** Bäuerinnen saßen. Մի սայլ ճուռաց նրան ընդառաջ, որի վրա բարձրաձայն շաղակրատող գեղջկուհիներ էին նստած: Գերմաներենի Partizip I-ի կրճատ ձևը, նախադասության մեջ ձևի պարագայի գործառնությունով կիրառելիս, թարգմանվում է անորոշ դերբայի (Infinitiv I-ի) գործիական հոլովով՝ Das Mädchen tanzte **singend**. Աղջիկը պարում էր երգելով: Kofferbehangene Gepäckträger bahnten sich **schwitzend** ihren Weg. Ծամպրուկներով բեռնավորված բեռնակիրներն իրենց համար ճանապարհ են բացում քրտնելով (չարչարվելով):

Ներգործական բայերի Partizip I-ը zu մասնիկով որոշչային կիրառությամբ ստանում է կրավորական իմաստ և արտահայտում անհրաժեշտություն, համապատասխանաբար հնարավորություն՝ das zu **lesende** Buch – կարդացվող գիրքը (գիրքը, որը պետք է կարդացվի), die nicht zu **lösende** Aufgabe – չլուծվող խնդիրը (առաջադրանքը) (խնդիրը, որը չի կարող լուծվել, չլուծվող է), den zu **bearbeitende** Rohstoff – մշակվող հումքը (հումքը, որը պետք է մշակվի):

Ժամանակակից գրական արևելահայերենի և գերմաներենի հարակատար դերբայների կառուցվածքային ու կիրառական տիպաբանությունը

Բոլոր բայերի Partizip II-ը (հարակատար դերբայը) կազմվում է ge- նախածանցով, ուժեղ բայերը ստանում են -en վերջածանցը (ձայնադարձի շնորհիվ ունենում են արմատական ձայնավորի հերթագայություն), թույլ

⁸ Աբեղյան. 1974, 723:

բայերը՝ -t վերջածանցը: Paris glich einer **belagerten** Festung: Փարիզը նման-վում էր պաշարված ամրոցի: Die belagerte Festung – պաշարված ամրոց: Մ. Արսենևան⁹ գրում է, որ ներգործական սեռի բայի Partizip II-ը (հարակատար դերբայը) արտահայտվում է կրավորական իմաստով: Կրավորական սեռի բայերի Partizip II-ը միշտ արտահայտում է ներգործական սեռի իմաստ՝ die angekommene Delegation, die Delegation, die angekommen ist – ժամանած պատվիրակությունը, պատվիրակությունը, որը ժամանել է: Հարակատար դերբայն արտահայտում է նախադասության ստորոգյալի նկատմամբ վաղ ժամանակում կատարված, ավարտված գործողություն՝ Seine Nerven waren gestählt durch die Prüfungen der **vergangenen** Stunde. Նրա նյարդերը կոփվել էին անցած դասի քննություններից:

Հարակատար դերբայը որոշային կիրառություններ ցույց է տալիս առարկայի հատկանիշը որպես դրույթուն, վիճակ, օրինակ՝ «Արևոտված, խոցված սիրտը նախրյան // Բացվել է այսօր աշխարհի սրտում»¹⁰: «Մաշված դուռը դողդոջ երգում էր մի հին երգ»¹¹: Բերված օրինակները ցույց են տալիս հարակատար դերբայի ներգործական ձևով կրավորական (անանցողական) իմաստ արտահայտելու կիրառական առանձնահատկությունը և միաժամանակ ընդհանրությունը գույնգրգռող լեզվի նկատմամբ: Որոշի պատկերում կիրառվում է հիմնականում ներգործական բայերի հարակատարը: Haben Sie die **neugebauten** Häuser in unserer Stadt gesehen? Դուք մեր քաղաքի նորակառույց (նոր կառուցված) շենքերը տեսե՞լ եք:

Հարակատար դերբայը, գործածվելով բայի հետ, բնութագրում է գործողությունը՝ հանդես գալով ձևի պարագայի շարահյուսական պաշտոնով, ինչպես՝ «Փողոցի անցողաբաժնի անողներից պահված, մի անկյունում քաշված, սրա-նրա համար տրեխ է գործում»¹²: Er sitzt **gebückt**. Նա նստած է կորացած:

Partizip II-ի օգնությամբ կազմվում են Infinitiv II-ը՝ gebaut haben = կառուցած լինել, gekommen sein = եկած լինել ձևերը, որոնցից ծնունդ են առնում Perfekt ու Plusquamperfekt (վաղակատար ներկա, վաղակատար անցյալ) ժամանակային ձևերը և Vorgangspassiv-ի (ընթացքի կրավորականի) ու Zustandspassiv-ի (վիճակի կրավորականի) բոլոր անդամ և դրանցից կազմվող դիմավոր ձևերը: Հարակատարով ինքնուրույն բառաձևերը հայերեն թարգմանվում են բայի հարակատար դերբայի ձևով, անցողական բայերի դեպքում էլ՝ կրավորական ձևով: Das **gesungene** Lied gefiel mir sehr. Երգված երգն ինձ շատ դուր եկավ:

Օժանդակ և հանգուցային բառերի հետ Partizip II-ը թարգմանվում է դրանց հետ համապատասխան քերականական ժամանակային ձևով: Ich **habe** mehr von ihm **gelernt**, als von allen Lehrern meiner Zeit. Ես ավելի շատ բան եմ սովորել նրանից, քան իմ ժամանակի բոլոր ուսուցիչներից (սահմ.

⁹ Ст'я Арсеньева и другие. 1963, 182.

¹⁰ Չարենց. 1983, 158:

¹¹ Բակունց. 1986, 32:

¹² Բակունց. 1986, 73:

եղ. վաղակատար ներկա): Mein kleiner Junge war im Fluß ertrunken. Իմ փոքրիկ տղան խեղդվել էր գետում (սաՀմ. եղ. վաղակատար անցյալ):

Մ. Ասատրյանը գրում է, որ «ներգործական և կրավորական սեռերի արտահայտած գործողությունները բացարձակ հակադրություններ չեն. ներգործական սեռը, որպես կանոն, գործողություն է ցույց տալիս, իսկ կրավորական սեռն ավելի՝ դրություն և վիճակ: Այս խմաստով համահունչ է հարակատար ժամանակների խմաստային կողմին, որի շնորհիվ էլ կրավորականից կազմված հարակատարի ձևերը լայն կիրառություն ունեն ժամանակակից հայերենում»¹³ «Բացված է արդեն մի ուրիշ երկիր, ես այստեղ եմ, բայց ուրիշ եմ հիմա»¹⁴: Գերմաներենում անցողական բայի Partizip II-ը sein օժանդակ բայի հետ կազմում է մի առանձնահատուկ կառույց, որը նախադասության մեջ հանդես է գալիս որպես ստորոգյալ և ներկայացնում է ենթակայի վիճակը: «sein + Partizip II» (հարակատար դերբայ + եմ/էի) կառույցը կատարում է անվանական ստորոգյալի գործառույթ իմաստով մոտ է ածականով արտահայտված ստորոգելիին՝ 1. Das Land ist befreit (Երկիրը ազատագրված է): 2. Das Land ist frei (Երկիրը ազատ է): Հարակատարի և ածականական ստորոգելիի միջև տարբերությունն այն է, որ հարակատարն արտահայտում է վաղուց կատարված գործողության հատկանիշի արդյունք, իսկ ածականով արտահայտված հատկանիշն առնչություն չունի գործողությանը: Meine Arbeit ist für heute beendet. Իմ այսօրվա աշխատանքն ավարտված է: Passiv-ի այս ձևը վիճակի կրավորականն է (Zustandspassiv): Այստեղ բայի ժամանակը պայմանավորվում է sein բայի քերականական ժամանակով՝ Դահլիճը զարդարված է (ներկա): Der Saal ist geschmückt. Դահլիճը զարդարված էր (անցյալ): Der Saal war geschmückt. Վիճակի կրավորականը կազմում է սահմանական եղանակի բոլոր ժամանակաձևերը:

Մ. Աբեղյանը գրում է, որ «գրաբարի անցյալ դերբայը նայելով տեղին աշխարհաբար թարգմանվում է կամ վաղակատար, ել վերջավորությամբ կամ հարակատար (ած վերջ.) դերբայով, օրինակ՝ Իմ տուեալ հրամանն կատարեցաւ: Իմ տված հրամանը կատարվեց: Յաւուրս սորա փոխին արքունիքն յԱրմաւիրն անուանեալ (անվանված) բլրոյ. քանզի էր հեռացեալ (=հեռացել էր) գետն Երասխ: Ահաւասիկ թագաւոր քո գայ նստեալ ի վերայ յավանակի իշոյ = ահա (հրեա) քո թագավորը գալիս է իշի վրա նստած: Նոքա առեալ տանէին զնա = նրանք առել տանում էին նրան: Նստեալ բարբառին = նստել խոսում են: Անցյալ դերբայն աշխարհաբար թարգմանվում է նաև կամ դիմավոր բայով, կամ անորոշ դերբայի գործիական հոլովով՝ Եւ հրաման առեալ (=առնելով, առած լինելով) չղառնալ անդրէն՝ ընդ այլ ճանապարհ զնացին յաշխարհն իւրեանց»¹⁵:

Ժամանակակից գրական արևելահայ լեզվում հարակատար ժամանակներով գործածվում են կրավորական և չեզոք սեռի բայերը (կատարված է, բարկացած է). ներգործական սեռի բայերը հարակատար ժամանա-

¹³ Տե՛ս Ա ս ա տ Ր յ ա ն. 2002, 240:

¹⁴ Տ ե Ր յ ա ն. 1989, 98:

¹⁵ Տե՛ս Ա բ ե Ղ յ ա ն. 1974, 722:

կաձևեր չեն կազմում: Մ. Ասատրյանը գրում է, որ գրական արևմտահայերենում եղանակային ձևեր բաղադրող վաղակատար ու հարակատար դերբայների միջև իմաստային տարբերություն չկա, ուստի հարակատար+եմ/էի կառույցը գործածվում է բոլոր բայերի՝ ներառյալ նաև ներգործականների համար, ինչպես՝ «Ամենին, շատ սխալ ըմբռնած եք իմ խոսքերուս իմաստը»¹⁶: «Տարիներու շրջանին մեջ, ջորին թուլիկ այլ համառ գործունեությունը պես քայքայած է իր առողջությունը»¹⁷:

Հարակատար բայաձևի կիրառության մասին Ռ. Սաքապետյանը գրում է, որ գրական արևմտահայերենի սահմանական եղանակի անցյալ ժամանակներ բաղադրող բայաձևերի մեջ հարակատար բայաձևը իր կայուն տեղն ու գործածության հաճախականությամբ տիրապետող դերն ունի վաղակատարով կազմվող ձևերի նկատմամբ¹⁸:

Partizip II-ը համադրում է բայական և ածականական հատկանիշներ: Վ. Յունզը գրում է, որ հարակատարի երկակի արժեքը բխում է նրա մեջ անուն խոսքի մասի և բայի զուգակցման իրողությունից: Բնույթով և ծագմամբ այն ածական է, որը վերցրել է բայական հատկանիշ¹⁹: Վաղակատար և հարակատար դերբայների ու դրանցով կազմված ժամանակային ձևերի միջև զուգահեռ անցկացնելով՝ Մ. Աբեղյանը գտնում է, որ նշված ժամանակները կատարյալ կերպի ժամանակներ են, միայն հարակատարի մեջ կա դրույթյան հետևանքային կողմ: Մ. Արսենյանը գրում է, որ երբեմն հարակատարում առաջին պլան է մղվում բայական հատկանիշը՝ պայմանավորված նախադասության ամբողջական բովանդակությամբ, նախադասության սկզբնապատճառի կամ գործողությանը մոտ պարագաների ազդեցությամբ²⁰: Այդ դեպքում (sein + Partizip II) հարակատար+ եմ/էի կառույցը դառնում է պարզ բայական ստորոգյալ և արտահայտած իմաստով մոտենում է կրավորականին²¹: Partizip II+sein կառույցը ներկա ժամանակում համապատասխանում է Perfekt Passiv-ին (վաղակատար ներկա կրավորական), Präteritum-ում՝ անցյալ կատարյալում Plusquamperfekt (վաղակատար անցյալ կրավորականին) Passiv-ին՝ Nachdem unser Freund verbunden und angekleidet war, eilte der Chirurgus Weg. Երբ մեր ընկերը վիրահատված ու հագնված էր, վիրաբույժը հեռացավ:

Հետադոտական-տիպաբանական աշխատանքի արդյունքում պարզվում է, որ գրաբարի անցյալ ժամանակն արտահայտվում է վաղակատար ու հարակատար դերբայներով և նախադասության իմաստից է բխում նշված զուգահեռ ձևերից որևէ մեկով աշխարհաբար թարգմանությունը: Ժամանակակից գերմաներենում քանի որ Partizip II-ն արտահայտում է նախապես կատարված գործողությունից արդյունք մնացած վիճակ ու դրություն,

¹⁶ Պարոնյան. 1979, 589:

¹⁷ Ջոհրայ. 1989, 212:

¹⁸ Սաքապետյան. 2006, 156:

¹⁹ Jung. 1967, 211.

²⁰ Арсеньева и другие. 1963, 182.

²¹ Աբեղյան. 1974, 271:

ուստի ոչ բոլոր բայերից է հնարավոր լինում կազմել հարակատարի ժամանակաձևերը: Օժանդակ բայի հետ կարող են միացություն կազմել կրավորական ձևով գործածվող բայերը՝ *ist geschrieben* = գրված է, *ist gebaut* = կառուցված է և չեզոք սեռի վիճակ ցույց տվող բայերը՝ *liegt* = ընկած է, *sitzt* = նստած է: Իսկ ներգործական սեռի բայերի նախկինում ընդունված «գրած եմ», «կառուցած եմ» ձևերն արդի արևելահայերենում ընդունելի չեն և վերափոխվում են վաղակատար դերբայի տեսքով՝ «գրել եմ», «կառուցել եմ»: Sie **hatten** sich zwei kleine reizende Damen **mitgebracht**. Նրանք իրենց հետ երկու երիտասարդ հրապուրիչ կանանց էին բերել: Բերված օրինակում ստորոգյալն արտահայտված է օժանդակ բայով ու հարակատար դերբայով, վերջինս վերափոխվում է վաղակատար դերբայի ձևով և թարգմանվում է ոչ թե բերած էին, այլ բերել էին ձևով: Frida Brenten umarmte und streichelte ihren nach dreizehn Jahren **heimgekehrten** Sohn. Փրիդա Բրենտենը փարվում ու շոյում էր իր՝ տասներեք տարի հետո տուն (օջախ) վերադարձած որդուն: Partizip II-ն որոշչային կիրառությամբ թարգմանվում է համապատասխանաբար՝ հարակատարի ձևով:

Partizip-ներն արտահայտում են քերականական սեռ և ունեն հարաբերական ժամանակային նշանակություն: Նախադասության մեջ դրանք կարող են ունենալ բային բնորոշ լրացումներ (խնդիրներ և պարագաներ) և պահպանում են համապատասխան բայի խնդրառությունը:

Partizip-ն իր լրացումներով կազմում է Partizipialgruppe = դերբայական խումբ (դարձված), որը հայերեն թարգմանվում է դերբայական դարձվածով՝ Die zwei... Männer schlichen, vorsichtig, **wiederholt aufmerksam um sich blickend**, durch das Gewirr der Gassen. Երկու տղամարդ... սողոսկում էին, զգուշ, կրկին ուշադիր շուրջը նայելով, նեղ փողոցների իրարանցման միջով: Partizip-ի խումբը (այսուհետ՝ դերբայական դարձվածը) ձևավորվել է Partizip-I-ով (ենթակայական դերբայով), կատարում է ձևի պարագայի գործառույթ (Adverbialbestimmung der Art und Weise), հայերեն թարգմանվում է անորոշի գործիականով: Er trank, **am Tische stehend**, langsam seine Kaffee und aß ein Hörnchen dazu. Նա խմում էր, սեղանի մոտ կանգնելով (կանգնած), դանդաղ իր սուրճը և դրա հետ ուտում մի եղջյուրաձև թխվածք: Ձևի պարագա դարձվածը (Adverbialbestimmung der Art und Weise) կազմված է ենթակայական դերբայով, հայերեն թարգմանվում է անորոշի գործիականով (կամ հարակատարով): In der Innenstadt angekommen, erledigt Quangel erst einige Einkäufe. Քաղաքի կենտրոն հասնելով՝ Քվանգելը նախ կատարում է մի քանի գնումներ: Դարձվածը (կազմված է հարակատար դերբայով) կատարում է ժամանակի պարագայի (Adverbialbestimmung der Zeit) գործառույթ, հայերեն թարգմանվում է անորոշի գործիականով: Noch erfüllt von dem Spiel, war Aina auf dem Heimweg sehr schweigsam. Դեռևս խաղով կլանված՝ Աինան տունդարձի ճանապարհին շատ լուռ էր: Հարակատարով դարձվածը կատարում է հիմունքի պարագայի (Adverbialbestimmung des Grundes) գործառույթ, հայերեն թարգմանվում է համանուն դերբայով:

Գերմաներենի ենթակայական դերբայը՝ որպես որոշիչ և ստորոգելիական վերադիր հանդես գալով, հայերեն թարգմանվում է ենթակայականի ձևով, իսկ պարագայական կիրառությամբ (ձևի պարագայի գործառույթով)՝ անորոշի գործիականով: Գերմաներենի պարագայական պարտիցիպները (ենթակայական և հարակատար դերբայները), կազմելով դարձվածներ, կատարում են ձևի, ժամանակի, հիմունքի պարագայի գործառույթներ: Ենթակայական դերբայի պարագայական ձևերին հայերենում համապատասխանում են դերբայական դարձվածները: Գերմաներենի հարակատար դերբայը սերտորեն կապված է բային, երեք հիմնական ձևերից է, մասնակցում է անցյալի դիմավոր բաղադրյալ ժամանակաձևերի և անցյալի անորոշի կազմութանը, այսինքն՝ բայի համակարգի ակտիվ տարրերից է:

Եզրակացություն

Ենթակայական և հարակատար դերբայների կառուցվածքային զուգադրական քննությունը պարզում է, որ բայի խոնարհման ձևերով (Ա, Ե / «ուժեղ», «թույլ») պայմանավորված նշված դերբայները կազմվում են հայերենում կատարյալի ու անկատարի հիմքով, գերմաներենում՝ անորոշի հիմքով, ածանցման միջոցով: Գերմաներենի բուն անորոշի և անցյալի անորոշի հիման վրա ստեղծվել են ենթակայական դերբայի երկու ժամանակային ձևերը, ընդ որում անցյալի անորոշ ենթակայականը կազմված է հարակատար դերբայով և օժանդակ բայի ենթակայականով, այսինքն անցյալի գաղափար է արտահայտում: Գերմաներենի ենթակայական դերբայով արտահայտված ձևի պարագան հայերեն թարգմանվում է անորոշ դերբայի գործիական հոլովով՝ դրսևորելով ընդհանրություն գրաբարի անցյալ դերբայի աշխարհաբար նմանատիպ թարգմանությանը: Հայերենի ենթակայականը՝ որպես անկախ դերբայ, ժամանակային ձև ի տարբերություն գերմաներենի, չի կազմում: Գերմաներենի հարակատար դերբայն ունի բարդ և տարբերակված կազմություն՝ արմատական ձայնավորի հնչյունափոխություն, ածանցում՝ պայմանավորված բայի խոնարհման տեսակով: Հետազոտական-զուգադրական քննությունը բացահայտում է, որ գրաբարի անցյալ ժամանակն աշխարհաբար թարգմանվում է վաղակատար կամ հարակատար դերբայներով: Քանի որ ժամանակակից գրական արևելահայերենում հարակատարով դիմավոր ձևերը չեն կիրառվում (գործածական չեն), ուստի հարակատար դերբայը վերափոխվում է վաղակատարի ձևով՝ գերմաներենի ու գրաբարի լեզվավիճակի նկատմամբ ձևավորելով առանձնահատկություն: Գերմաներենի հարակատար դիմավոր ձևերը, ի տարբերություն ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի, ավելի մոտ են գրաբարին և որպես քերականական կարգ, ընդունված են գրական արևմտահայերենում: Ներգործական բայերի հարակատար ժամանակաձևերի կազմության սահմանափակությունը ու կրավորականի լայն գործածությունը բացատրվում է բայական սեռի դրսևորած գործողության բնույթով: Կրավորական բայերն արտահայտած իմաստով ավելի մոտ են հարակատարի իմաստային կողմին:

Այսպիսով, զուգադրական քննությունը պարզում է ցեղակից լեզուների՝ լեզվավիճակների ընդհանրությունները և պատմական զարգացման ընթացքում ձևավորված առանձնահատկություններն ու ձեռքբերումները:

Արծվիկ Սուվարյան – ք. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվ. լեզվի ինս-տիտուտի ընդհանուր և համեմատական լեզվաբանության բաժնի ավագ գիտ-աշխատող: Գիտական հետաքրքրությունը՝ լեզվաբանական տիպաբանութ-յուն: Հեղինակ է 1 գրքի և 17 հոդվածի: Suvaryan@sci.am

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Աբեղյան Մ. 1974, Երկեր Զ. Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 847 էջ:
- Աղայան Է. 1967, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 403 էջ:
- Ասատրյան Մ. 2002, Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 432 էջ:
- Բակունց Ա. 1986, Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող», 672 էջ:
- Եգեկյան Լ. 2005, Հայոց լեզու, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 398 էջ:
- Զոհրապ Գ. 1989, Երկեր, Երևան, «Խորհրդային գրող», 650 էջ:
- Զարենց Ե. 1983, Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող», 672 էջ:
- Պարոնյան Հ. 1979, Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող», 669 էջ:
- Զահուկյան Գ. 1975, Ժամանակակից հայերենի անդեմ բայաձևերը («դերբայնե-րը») – «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 3, էջ 40–54:
- Սաքապետոյան Ռ. 2000, Արևմտահայերենի դասագիրք, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 495 էջ:
- Տերյան Վ. 1989, Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող», 608 էջ:
- Арсеньева М. Г. и другие. 1963, Грамматика немецкого языка. М., Госизда-тельство, 2-е стереотипное издание, «Высшая школа», 427 с.
- Москальская О. И. 1956, Грамматика немецкого языка. М., Издательство литературы на иностранных языках, 396 с.
- Шендельс Е. И. 1988, Практическая грамматика немецкого языка. М., «Высшая школа», 3-е издание, исправленное, 416 с.
- Jung W. 1967, VEB Bibliographisches Institut Leipzig, 518 с.

ГРАММАТИЧЕСКАЯ ТИПОЛОГИЯ СУБЪЕКТНОГО И РЕЗУЛЬТАТИВНОГО ПРИЧАСТИЙ В СОВРЕМЕННОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ВОСТОЧНОАРМЯНСКОМ И НЕМЕЦКОМ

ԱՐԾՎԻԿ ՍՍՎԱՐՅԱՆ

Резюме

Ключевые слова: грамматическая типология, армянский и немецкий, субъектные и результативные причастия, одновременность, прежде-временность, действительно-страдательный залог, литературный восточноармянский, западноармянский, конструкция результатив-ный+ևս/էի, обстоятельственные функции.

Субъектные причастия современного немецкого и литературного вос-точноармянского языков сохраняют единообразие построения. Резуль-

тативное причастие в немецком выступает в двух разных, обусловленных спецификой глагола, построениях, обнаруживая определенные отличия по сравнению с построением армянского результативного причастия. Результативное причастие немецкого тесно связано с системой глагола: будучи одной из трех основных форм глагола, оно участвует в построении личных составных временных форм и формы прошедшего неопределенного времени. В современном литературном восточноармянском языке глаголами действительного залога результативные временные формы, в отличие от немецкого, не образуются, а в литературном западноармянском языке прошедшие временные формы, образованные результативными причастиями, по частоте употребления превосходят формы, образованные перфектными причастиями. Поскольку перфектные времена – совершенного вида и между ними нет смысловой разницы (причастие прошедшего времени древнеармянского переводилось на новоармянский перфектным или результативным причастием), выбор причастия диктовался смыслом предложения. В немецком, участвующее в построении личных составных временных форм прошедшего времени результативное причастие неизбежно преобразуется в перфектную форму. Субъектные и результативные причастия, совмеща глагольные и именные признаки, выступая в сопоставляемых языках в соответствующих синтаксических ролях, становятся более емкими и употребимыми и выполняют также функции исчезнувших форм и причастий.

*Արցվիկ Տսվարյան – ք. փիլոլ. ռ., տարիւնի ռաւոնիկ սօրադնիկ օտտէլ օմեւ-
ցօ ւ սրաւնիտէլնօ յաւոհօւննա ինստիտա յաւոհ իմ. Դ. Աճարյան. Ուաւ-
ոնիկ ինտէրէս: լինգւիստիկէսկէս տիպօլօգիա. Աւտօր 1 կնիկ ւ 17 տաւէլ.
Suvaryan@sci.am*

GRAMMATICAL TYPOLOGY OF SUBJECT AND RESULTATIVE PARTICIPLES OF MODERN LITERARY EASTERN ARMENIAN AND GERMAN LANGUAGES

ARTSVIK SUVARYAN

Summary

Key words: grammatical typology, Armenian and German languages, Subject and Resultative Participles, simultaneity, pre-tense conditions, active-passive voice, literary Eastern Armenian, Western Armenian, resultative+ եմ/էի construction, circumstantial functions.

Subject participles of modern German and literary Eastern Armenian maintain the uniformity of composition. Resultative participle of German, due to the peculiarities of the verb, appears in two different forms of composition, by revealing certain peculiarities over composition of the Resultative participle

in the Armenian language. Resultative participle is closely connected with the German verb system. Being one of the three main forms of the verb, it participates in the composition of compound finite tense forms and the Simple Past. In the modern literary Eastern Armenian language, resultative tense forms, unlike German, are not formed, and past tenses with the Resultative participle of literary Western Armenian have a predominant role over the perfect tenses in the frequency with which they are used. As the Perfect tenses are of the same form and there is no semantic difference between them (in Grabar = Old Armenian the Past participle was translated to Modern Armenian = Ashkharabar as Perfect or Resultative), the choice of the participle comes from the meaning of the sentence. The Resultative participle form in German used in the formation of the compound finite tenses of the Past is necessarily transformed into the Perfect tense form. Subject participle and Resultative participle, by combining verbal and noun features, appearing in corresponding syntactic positions in paralleled languages, become more capacious and practical, expressing also the functions of disappeared forms and participles.

Artsvik Suvaryan – Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher at the Department of General and Comparative Linguistics of the NAS RA Institute of Language. Scientific interests: Linguistic typology. Author of 1 book and 17 articles. Suvaryan@sci.am